

ГЕОГРАФІЯ, ХОРОГРАФІЯ, ХОРОЛОГІЯ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ Й КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто деякі теоретичні питання становлення й розвитку географічної науки з давніх часів і до сьогодення. Описано генезу хорології, що виступає як першооснова сучасної регіоналістики.

Історія і географія співвідносяться за принципом пріоритетного інтересу до часової чи просторової форми буття матерії. Дороговказ для історика – історична хронологія, яка структурує інформацію про час, що міститься у писемних, археологічних та інших джерелах. Географу методологічний ключ до створення дослідницьких моделей пропонує хорологія – системний підхід до дослідження простору. Разом з країнознавством хорологія формує образ ідеографічної географії, тобто тієї галузі географічного знання, яка описує властивості окремих “просторів–територій” за допомогою методу районування. В горизонтальній структурі геопростору (географічного універсуму) “місце” проявляється у вигляді набору “територій” і “районів”. Співвідношення “геоверсуму” територій і регіонів відбиває філософське розуміння діалектики загального, особливого і специфічного.

Хорологію (від гр. *choros* – місце) якоюсь мірою можна вважати наступницею античної хорографії. Призначенням географії, за Птолемеєм, було зображувати землю єдиною і безперервною; хорографія ж, “беручи окремі місцевості, розглядаючи кожну з них зокрібно”, мала наводити у своїх описаннях навіть такі дрібниці, як, наприклад, гавані, села, округи тощо. При цьому важливим уявлялося “розумно і корисно передавати навіть найдрібніші особливості країни”¹.

Теоретичні уявлення про простір (хорос) та місце на основі членування Птолемея дістали свій розвиток у середньовічній топографічній географії та картографії. Створення образу певних

територій через картографічну модель незмірно розширило обрії країнознавства. На картах, що вміщувалися у середні віки в додатках до географії Птолемея, зафіксовано назву “Русь”, позначені Поділля, Покуття, Волинь, до двох десятків міст України. Центром географічної думки у цей час була Венеція, а центром картографії – Антверпен. У 1617 р. Б.Кеккерман наважився нарешті переглянути термінологію Птолемея: місце географії і хорографії зайняли загальна і спеціальна географія. Традиції землезнавчого напрямку античної географії продовжувалися у численних “космографіях”, але переважна увага в них приділялася навігації.

Середньовічну географію також називають хорографічною; по суті вона лишалася тим же самим описовим просторознавством. Але у сполученні з історичним підходом описовий метод вже впритул підвів до створення системи країнознавства із внутрішнім зонуванням простору певних країн. Картографічний метод, ґрунтований на топографічних вимірах, дав точну систему координат, в якій розміщувалися просторові об’єкти.

З розвитком картографії в окремий напрям в географії виділилася історична географія. Притаманний добі Відродження специфічний інтерес до давніх рукописів у сполученні із здобутками картографування сприяв появі нового жанру описань, проміжного між історією й географією. З іменем засновника й керівника Римської академії Помпонія Лета пов’язують цікаві спроби “накладання” на географічні карти відомостей з “історій” античних авторів і зіставлення цих відомостей із даними топоніміки. “Скіфська подорож” Помпонія Лета 1479 – 1480 рр. була продиктована палким бажанням знайти прикмети Скіфії у топоніміці і побуті населення середньовічної України. І хоч остання вже давно не була ні “Скіфією”, ні “Сарматією”, спостереження римського географа (які, щоправда, дійшли до нас лише у вигляді значно пізнішої реставрації) істотно розширили коло уявлень про природу Північного Причорномор’я, землеробський побут населення тощо².

Вплив античної традиції на середньовічну історичну географію виявився настільки сильним, що відповідно до уявлень Птолемея весь Південний Схід Європи називали Сарматією аж до середини XVI ст., причому виділялися Європейська й Азіатська Сарматія

(з поділом по Танаїсу (Дону). Навіть поляк Матвій з Мехова (Меховський, Меховіта), якому вистачило знань і мужності для спростування багатьох міфічних уявлень Птолея, не наважився відійти від пушеної ним в обіг назви – настільки міцно вона усталилася. У “Трактаті про дві Сарматії” Матвія Меховіти (1517), навколо якого в Європі розгорнулася гостра полеміка, йдеться про територію, яка підводилася під назву “Європейська Сарматія”, але, на відміну від своїх попередників, Польщу в її межі автор не включав. “Дві Сарматії” у Меховіти – це “Русь” і “Московія”, причому під “Руссю” він розуміє ті українські й білоруські землі, які входили до складу Польсько-Литовської держави³. Стислий нарис історії Київської Русі і монгольської навали у Меховіти не позбавлений багатьох неточностей, але той факт, що він “вмонтував” його в історію Русі, а не Московії, справив помітний вплив на рецепцію України у західноєвропейській географічній думці. Німецький географ В.Піркгеймер вмістив відомості Меховіти про Європейську Сарматію у своїй праці “Устрій Німеччини”⁴.

Кінець XVI ст. ознаменувався появою нового жанру історичної географії, який невдовзі стали називати державознавством. Його засновником вважають одного із ідеологів контрреформації Джованні Ботеро, автора надзвичайно популярного в Європі енциклопедичного видання – “Всесвітніх відомостей”. Розвиваючи ренесансні географічні уявлення, Ботеро завдяки ґрунтовному знайомству з документами Ватикану подав значно більш точні описання країн Європи, у тому числі й України. У Німеччині з середини XVII ст. державознавство стало називатися статистикою (від пізньолатин. Status – держава). Предметом висвітлення у державознавстві виступали природно-кліматичні умови, ресурси, державний лад, система господарства й побуту; основна увага зосереджувалася навколо визначних місць (до стопримечательностей). З часом поняття “державознавство” і “статистика” дедалі більше розмежовувалися: перше зберегло описовий характер, друга зосередилася на кількісному вивченні суспільних явищ.

Важливо зауважити, що з самого початку свого існування історична географія Європи тяжіла більше до історії, ніж до географії. Докладні екскурси в історію, інтерес до звичаїв,

законів та обрядів притаманні як німецьким, так і французьким космографіям XV – XVI ст. Особливий інтерес у них викликають Київ і Львів – перший подається як колишнє величне місто, “тепер зруйноване”, другому подекуди відводиться роль центру “Руської країни”. У “Описі Європейської Сарматії” А.Гваньїні, вперше виданому 1578 р., поряд з географічно-етнографічними описами Волині, Галичини, Поділля подано нарис історії України від часів Київської Русі до середини XVI ст. Ще більш докладний історичний нарис подає польськомовне видання цієї праці – “Хроніка Європейської Сарматії” (1611). Для регіоналістики важливим є наведення у ньому різних назв тодішніх адміністративно-територіальних одиниць – Львівська і Галицька земля, Холмська земля, Подільський край, Волинська країна, Київське воеводство⁵.

XVII – XVIII ст. в географії стали часом становлення класичної науки, в межах якої “географічне природознавство” пройшло “додисциплінарний”, за визначенням В.Пашенка, етап свого розвитку⁶. У цей час воно базувалося на достовірному, здобутому шляхом топографічних обстежень і експедицій, емпіричному матеріалі і орієнтувалося на географічний детермінізм – уявлення про цілковиту залежність людини від природного середовища. Філософська категорія фізичного простору дала поштовх розвитку двох різновидів географічного знання – землезнавства і хорографічної географії (остання і надалі зосереджувалася на описанні окремих територій і місцевостей). Здійснюються перші спроби визначення предмета географії і придатних для географічних досліджень методів. У “Географії генеральній” Б.Варенія (1650) “часткова географія” (країнознавство) поділялася на “хорографію” (що описує великі простори) і “топографію” (описання невеликих ділянок)⁷. З іменем Варенія пов’язують створення теоретичної концепції географії, яка відповідала новому етапу у розвитку філософії, відкритому працями Ф.Бекона і Р.Декарта.

Поява нових напрямів у географії не позначилася істотно на системі територіально-структурної кваліфікації просторових явищ. Зберігався поділ географії на загальну (опис землі і великих просторів) і спеціальну. Як “опис окремих земель, міст, монастирів, річок, замків, сіл і т.п.” характеризує останню німецький

протестантський пастор Х.-В. Хегельмайер, перу якого належить цікавий трактат про стан ученості у Києві (1739). Він же звертає увагу і на те, що географія має справу із величезними змінами, що відбулися на планеті, а тому її “необхідно розчленувати вдруге – на давнішу й нову”. Адже “добрими географічними працями легко було б заповнити велику кімнату, на противагу античності та давньому Риму, коли їх було небагато”, зауважує він⁸.

На початок XVIII ст. припадає становлення російської географічної школи на чолі з В.Татищевим. Слідом за Варенієм він поділяв географію на загальну (генеральну), часткову (опис країн) і топографію (опис частин країв і міст)⁹. Складена ним програма для збирання матеріалу з історії і географії на тривалий час визначила напрям розвитку регіональної географії Росії.

На різних етапах розвитку географії хорологія виступала то в ролі об’єкта пізнання (як, приміром, у Геттнера), то у вигляді пізнавального інструмента, пояснювального принципу. Нерозчленованій хорографічній географії (описовому просторознавству) прийшли на зміну, з одного боку, історичне і зональне краєзнавство, а з другого – географічне природознавство. В обох випадках територія і регіон були ключовими поняттями. Загалом же хорологія зосередилася на дослідженні розміщення (поширення) того чи іншого явища по земній поверхні. Тому запропоновані нею підходи виявилися універсальними, придатними для членування будь-якого простору – як географічного, так і соціального. Відомий французький еколог Ж.Леме вкладає в поняття “хорологія” географічне розміщення у просторі живих організмів, типи ареалів, їхню структуру, причини, що зумовлюють кордони між ними. В його уявленні (яке, проте, оспорується російськими біогеографами) хорологія поряд з екологією та біоценологією виступає як один з розділів біогеографії¹⁰.

Хорологічна концепція зберігала міцні позиції в західній географії до кінця 50-х рр. XX ст. Її вплив позначився на ідеях підсумкової праці Асоціації американських географів “Американська географія” (1954), в якій, зокрема, зазначалося: “Район не є об’єктом ні незалежно існуючим, ні даним від природи. Це створена мисленням інтелектуальна концепція, яка використовує певні ознаки, характерні для даної території”¹¹.

В СРСР такий підхід піддавався критиці, як і його основа – теорія “унікальності місцевостей” Хартшорна. Разом із справді небездоганною теорією “унікальності місцевостей” були надовго поховані і хорологічні підходи – як “буржуазні”.

Лише у 80-х рр. із спробою їх реабілітації виступив В.Анучин, який вважав, що конфігурація взаємного розміщення елементів у географічному просторі відображає ті або інші закономірності внутрішньої організації геосистем. За В.Анучиним, у єдності хронології і хорології стосовно їх впливу на еволюційний процес проявляє себе єдність часу і простору, зміни в часі прямо залежать від змін у середовищі. “Хронологія комбінує елементи хорології. При цьому виникають нові якості, але лише на основі синтезу вже існуючих ландшафтних відмінностей”. Являючи собою діалектичну єдність, хорологія і хронологія географічного середовища виступають водночас і як протилежності. Нерозривність (= єдність) простору і часу немовби урівнює їх значущість для життя суспільства, оскільки хорологічний елемент, будь-який найменший простір включені у загальний потік часу. Нерівномірність історичного розвитку неминує посилює територіальні відмінності в географічному середовищі і навпаки, внаслідок чого на землі ніколи не існувало абсолютно рівномірного хронологічного розвитку. Ні час, ні простір не існують самі по собі, але на основі їх взаємодії виникає рух. У світі немає нічого, крім матерії, яка рухається в часі і просторі, а отже, немає нічого, крім руху¹².

На думку російських географів, перенесення фокусу географічних досліджень на проблеми простору стало початком формування нової дослідницької парадигми. Адекватно сформулювавши проблему простору, вважають вони, географія зробила послугу цілому сімейству суміжних наук, продемонструвавши свій величезний світоглядний потенціал. Але сама вона у черговий раз змушена обмежити свій предмет дослідження вивченням лише просторових закономірностей явищ на земній поверхні¹³.

Нині хорологічна концепція переживає добу своєрідного відродження, ставши основою постмодерну в географії. “В рамках постмодерну, – зазначає російський географ Д.Замятін, – концепція географічних образів – природна спадкоємиця

хорологічної концепції”¹⁴. Постмодерністське бачення формує тип мислення, заснований на деконструкції традиційних соціокультурних уявлень і заміні їх образами – метафорами. На певний фізичний, соціально-економічний, політичний субстрат накладаються шари створюваних різними суспільними силами політико-географічних образів, які, відокремившись від своїх реальних прототипів, живуть власним життям. У цих образах химерно сплітаються географічні, культурологічні, історіософські, економічні, політичні поняття і уявлення. Географічні образи одних і тих самих об’єктів здатні набувати різних форм залежно від цілей, інтересів, уподобань їх творців. Вони переплітаються у своєрідні символи, згруповані знаки, що лише приблизно передають уявлення про реальні простори – території, місцевості, регіони, країни, ландшафти¹⁵.

Основою прикладного хорологічного аналізу є розуміння національного простору як етносоціоприродного утворення, що виникає в процесі взаємодії людини та її культури з природою, а також під впливом певних зовнішніх чинників. Йдеться, таким чином, не стільки про фізичний простір, скільки про конструйоване соціумами просторове середовище, тобто про простір, організований і окультурений людиною. Поняття “культурний простір”, за В.Тішковим, передбачає взаємодію чотирьох субстанцій – простору, часу, смислу і комунікації – і є надзвичайно емким. Воно включає геопростір, соціальний, поведінський, психологічний, інформаційний і навіть уявний простір¹⁶. Накладаючись на реалії політичного життя, моделі, що дають уявлення про внутрішню територіальну організацію, створюють, за Р.Туровським, інтегральні культурно-політичні системи. На основі хорологічного методу виникає нове бачення політичного ландшафту – просторово-організованої системи, що включає в себе феномени політичного життя й соціоприродні чинники і характеризується *територіальністю* (протяжністю, площею). Розглядати політичний ландшафт лише в його візуальній формі малопродуктивно – для його аналізу необхідно враховувати особливості місцевої політичної культури, що склалися історично, як і специфіку сучасного політичного процесу. Відмінність між регіонами, що виявляються у світоглядних орієнтаціях і ціннісних пріоритетах, вважає Р.Туровський, дає підставу для

розгляду поряд з національними політичними культурами також регіональних політичних культур¹⁷.

Сукупність уявлень про простір, його наповнення, структуру, властивості його частин, адекватна даному контексту, географами позначається поняттям “когнітивно-географічний контекст” (КГК). КГК являє собою спектр взаємопов’язаних просторових уявлень, які “схоплюють” географічний образ і роблять його доступним для наукового “препарування”. Найбільш поширеним КГК, за Н.Замятіною, є той, який умовно можна назвати планіметричним. Географічні образи, що в ньому взаємодіють, нагадують геометричні елементи площини: точки (міста, регіони, країни), лінії (кордони і шляхи сполучення), фігури (регіони і країни у відношенні до внутрішніх географічних об’єктів). Співвідношення кількох просторових об’єктів передається поняттям “елементарні хорологічні співвідношення”.

Осмилення процесу окультурення простору і центрування в ньому просторових образів і кордонів – одне з пріоритетних завдань історичної регіоналістики. При цьому надзвичайно важливим уявляється зважений підхід до врахування геопросторових чинників: адже зрештою територію і кордони формують не стільки степи чи гори, скільки війни, політична боротьба, династичні угоди тощо. Часові і просторові параметри тут тісно переплітаються, а на просторові уявлення обов’язково накладаються політичні. Так виникає політико-географічний образ території (ПГО) – сполучення географічних і політичних уявлень про той чи інший географічний простір. Його формують не лише політичні, але й культурно-, економіко-, історико- і соціальногеографічні образи, у тому числі й ті, які складаються на основі геопросторових уявлень місцевого населення, політичних, військових, державних діячів тощо¹⁸.

Загалом же хорологічні підходи в осмиленні “окультуреного” простору дають більше, порівняно з хронологічними, матеріалу для висновків і узагальнень, оскільки дозволяють повніше врахувати залежність місцевої ментальності від специфічних умов і зовнішніх впливів. Регіональні особливості виступають при цьому не реліктами минулого, а безпосереднім результатом багатогранного за своїми виявами процесу культурної еволюції.

Дослідження регіональної специфіки дає змогу підкріпити конкретно-історичним матеріалом ідею багатомірності історичного процесу, виявити причини і наслідки існуючого різноманіття культурних форм і поведінських реакцій.

Хорологія, таким чином, виступає як першооснова регіоналістики. Створивши методологічний фундамент для простеження еволюції людської цивілізації в регіональному вимірі і аналізу механізмів передачі традицій, звичаїв в рамках історико-географічних зон, вона запропонувала шлях до задовільного розв'язання проблеми просторового розміщення осередків життєдіяльності людини. В рамках просторової парадигми виявилось можливим конкретизувати абстрактне поняття простору за рахунок теоретичного поняття “територія” і буденного поняття “місце”. Із введенням в теоретичний арсенал поняття “територія” закінчилися пошуки універсального географічного таксона – одиниці систематики просторових явищ. А поняття “місце” (“місцерозташування”) виявилось цілком придатним для “прив'язки” кожного окремого об'єкта до уже розчленованого географічного простору.

А проте посилені спроби “реанімації” хорології після майже півстолітнього забуття не дали того ефекту, на який розраховували географи. 70–90-і роки ХХ ст. засвідчили чергову кризову ситуацію в науці індустріального суспільства: вона виявилася неготовою дати відповіді на безліч складних проблем, пов'язаних із гуманітаризацією наукового знання та екологізацією свідомості, складною діалектикою інтегральних та відцентрових процесів. Простір і донині лишається, порівняно з часом, малодослідженою сферою людського буття. Лише міждисциплінарна співпраця географів, істориків, фахівців з теорії управління здатна створити предметне поле просторознавства, співмірне з викликами сучасності.

1. Птолемей К. Руководство по географии // Античная география (сост. М.С.Боднарський). – М., 1953.
2. Докладніше див.: Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепт України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998. – С. 95–101.
3. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.–Л., 1938. – С. 48–95.
4. Білецька О.В. Польська картографія XVI ст. як джерело до вивчення Південно-Східного Поділля // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім.

- І.І.Мечникова. – Вип. 11. – Одеса, 2001. – С. 103.
5. Гваньїні О. Хроніка Руської землі // Всесвіт. – 2000. – № 11–12. – С. 127–136.
6. Пашенко В.М. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. – К., 2000. – С. 63.
7. У 1718 р. праця Варенія була видана російською мовою. Див.: Варениус Б. География генеральная. Небесный и земноводный круги купно с их свойства и действо в трех книгах описывающихся. Пер. с латыни. – СПб., 1718.
8. Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія–посібник. У 2–х кн. – Кн. 1. – К., 1996. – С. 183–184.
9. Развитие физико–географических наук (XVII – XX вв.). – М., 1975. – С. 21.
10. Леме Ж. Основы биогеографии. – М., 1976. – С. 291–292.
11. Американская география. Современное состояние и перспективы. Пер. с англ. – М., 1957. – С. 47.
12. Анучин В.А. Географический фактор в развитии общества. – М., 1982. – С. 16–19.
13. Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Максимов Г.Н., Носонов А.М. География, региональные исследования и региональная наука // Регионоведение (Саранск). – 2000. – № 3–4. – С. 142–146.
14. Замятин Д.Н. Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С. 129.
15. Замятин Д.В. Власть пространства и пространство власти. – М., 2004. – С. 7, 128–129.
16. Тишков В.А. Культурный смысл пространства // <http://www.ethnonet.ru/lib/html>.
17. Туровский Р.Ф. Политический ландшафт как категория политического анализа // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1995. – № 3. – С. 33–44.
18. Чичихин В.В. Политико–географические образы субъектов РФ: факторы формирования // Полис. – 2005. – № 2. – С. 64–65.

